

МАТЕРІАЛИ ЕКСПЕДИЦІЙ НА НОВОБУДОВАХ

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА БІЛЯ ХУТОРА КИЗИВЕР

На південно-західній околиці кол. хутора Кизивер, переселеного у зв'язку з будівництвом водосховища Кременчуцької ГЕС, на відстані 4 км на північ від с. Клищенці, Градизького району, Полтавської області, на високому правому березі Сули, в тому місці, де річка круто повертає на схід і підрізає корінний берег, є залишки трьох городищ: одного ціvnічного і двох південних (рис. 1).

Північне городище розташоване на мисі, відмежованому із сходу обривом корінного берега ріки, а з півночі і півдня — глибокими ярами. Воно мало округлу форму і було оточене валом, що зберігся з північної і частково з південної сторін¹. Із західної напільної сторони є два вали з ровом між ними; сліди від рову простягуються і перед другим валом. З цього боку в обох валах збереглися залишки в'їзду. Висота площинки городища над рівнем води в річці становить близько 35 м. Розміри площинки городища із заходу на схід 48 м, з півночі на південь — 45 м. Отже, площа його становить 0,16 га. Внутрішній вал в місцях, що краще збереглися, має висоту 1,6—1,7 м, ширину по основі 8—12 м; по зовнішньому краю цього валу, з боку рову, є терасо-видна площинка, шириною 2,5—3 м. Зовнішній вал зберігся висотою 1,5—1,6 м, шириною 5—7 м. Внутрішній рів має ширину 5—6 м, глибину від рівня площинки городища 0,8—0,9 м. Площинка городища на краях підвищена у зв'язку із зсуванням внутрішнього схилу валу. В північно-східній частині городища збереглася кругла яма, діаметром 20 м, глибиною 3,3 м, яка походить, очевидно, від резервуара для води². Культурний шар городища дещо пошкоджений траншеями часів Великої Вітчизняної війни.

На відстані 200 м на південь є залишки ще двох городищ. Від одного з них, зрізаного рікою, зберігся на краю обриву лише зовнішній схил валу довжиною 60 м, який має форму правильної дуги і захищав городище із заходу. Висота частини валу, що збереглась, 3 м, ширина 6—8 м. Крутій берег ріки із залишками валу підвищується над водою на 30 м і щороку підрізується весняною повіддю. Кінці валу відмежовані ярами, які в незначній мірі вклинюються в корінний берег. Судячи з нахилу сучасної поверхні в бік ярів, останні знаходились тут і в давнину, але були зрізані рікою разом з городищем. Отже, городище знаходилось на мисі, відмежованому з півночі і півдня яра-

¹ Південний край городища зрізано яром, східний край частково зсунувся по схилу мису.

² Про призначення цієї ями мова йтиме далі.

ми, а із сходу — обривом до ріки. З відкритого, західного боку городище було захищено ще одним (зовнішнім) валом, який продовжується в північно-західному напрямку на 65 м далі, ніж внутрішній вал, і примикає до наступного яру. Цей вал утворений з двох відрізків, між якими знаходився в'їзд. В'їзові у зовнішньому валу відповідають на

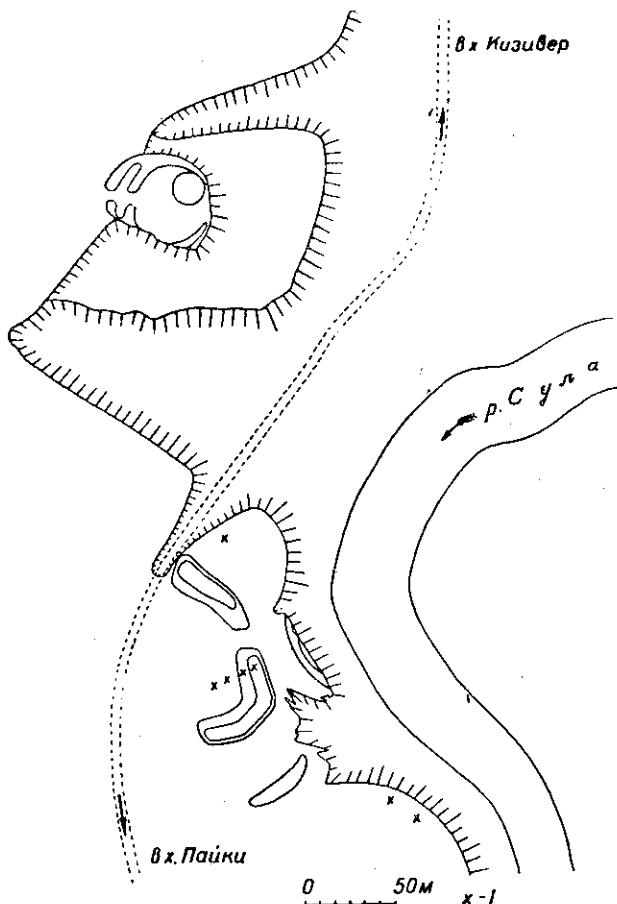

Рис. 1. План городищ біля х. Кизилвер:

I — місця розкопок на південних городищах.

цій лінії залишки в'їзду, що збереглися на зовнішньому схилі внутрішнього валу городища. Північний відрізок зовнішнього валу має довжину 64 м, ширину по основі 15—20 м, висоту 1,6—1,7 м; південний відрізок — довжину 85 м, висоту 2,5 м, ширину 20 м³. Між внутрішнім і зовнішнім валами городища, що знаходиться на відстані 20 м один від одного, збереглися залишки рову глибиною близько 1 м. Продовження рову добре простежується і вздовж північного відрізу зовнішнього валу.

Друга лінія укріплень зрізаного рікою городища у своєму північному продовженні утворювала ще одне мисове городище, захищаючи його з відкритої південно-західної сторони. З інших трьох сторін це городище було прикрите ярами і обривом до ріки. Площа другого південного городища, що має близьку до трикутника форму, тепер

³ На зовнішньому схилі валу є широка терасовидна площа, яка, очевидно, є наслідком сповзання насипу.

становить 0,25 га. Це городище на 2—3 м підвищується над збереженою частиною попереднього городища. На південному краю укріпень є залишки ще одного валу, що простягнується на довжину 50 м при висоті 1 м.

Спільна оборонна лінія південних городищ має незвичайну форму. Її південний кінець загнутий у відкриту, напільну сторону, а рів знаходиться з протилежного боку, оберненого до ріки. Доцільність такої укріпленої лінії пояснити важко. Самостійного оборонного значення вона не могла мати, оскільки площа, що примикала до неї, залишалась з небезпечної західної сторони відкритою.

Інша територія вздовж корінного берега між городищами, а також на північ і північний захід від північного городища і на південний схід від південних городищ була зайнята посадом. Кераміка древньоруського часу зустрічається також біля підніжжя північного городища понад рікою.

Відомості про Кизиверські городища є в літературі давно. Вперше їх опис і план було надруковано Н. Г. Ляскоронським в 1901 р.⁴ Вдруге, в 1905 р., коротка інформація про городища була складена Л. В. Падалкою⁵. В післявоєнні роки городища були обстежені Ф. Б. Копиловим⁶.

У 1959 р. на північному городищі провадились попередні розвідувальні розкопки Кременчуцькою древньоруською експедицією Інституту археології АН УРСР⁷. Внаслідок розкопок була встановлена наявність гнилих та згорілих дерев'яних конструкцій в насипу валу і дуже слабка насиченість культурного шару на площаці всередині городища⁸.

У 1960 р., зважаючи на загрозу руйнування корінного берега Сули, при остаточному заповненні водосховища Кременчуцької ГЕС, було поставлено завдання продовжити попередні дослідження, і автором проведени розвідкові розкопки на північному і одному південному городищах, а також частково на посаді⁹.

На північному городищі дослідження були спрямовані на визначення характеру дерев'яних конструкцій в насипу валу. З цією метою на північно-східному краю городища, на частині незакінченого розкопу 1959 р., було розбито ділянку I, на східному краю городища — ділянку II і в західній частині — траншею № 1 (рис. 2).

Ділянка I¹⁰. Розкопками було відкрито в насипу валу залишки трьох поздовжніх стін, що утворювали за допомогою поперечних стін два ряди клітей (рис. 3)¹¹. Зовнішній ряд клітей був щільно забитий сірим лесом. Кліті внутрішнього ряду були пустотілими і згоріли. Після пожежі їх не відновлювали, а присипали землею у вигляді внутрішнього схилу валу. Насип в цій частині валу складається з перемішаного темно-сірого лесу, насиченого вкрапленнями вугликів від згорілих клітей і кусочками перепаленої глини (лесу).

⁴ Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 428—430.

⁵ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. I, Полтава, 1905, стор. 188.

Слід зазначити, що в цій праці, як і в попередній, плани городищ неточні.

⁶ АП УРСР, т. I, К., 1949, стор. 252.

⁷ До складу експедиції входили В. И. Довженок (керівник), В. К. Гончаров і Р. О. Юрія.

⁸ Р. А. Юра, Отчет о раскопках Кизиверского древнерусского городища в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ Крім автора, в роботі Кизиверської групи ІА АН УРСР брали участь Г. І. Лисова (старший лаборант), Г. С. Махура (красляр), А. Ф. Ніколенко (фотограф).

¹⁰ Ділянка мала розміри 8 м (уздовж хребта валу) × 6 м (впоперек валу). Для дослідження зовнішнього і внутрішнього схилів валу до ділянки в її північно-східному і південно-західному кутах згодом були прирізані два невеликі шурфи.

¹¹ Всі виявлені на городищі кліті будувалися з дуба.

Сліди трухлявого дерева від поперечних стін зовнішнього ряду клітей виявились в кількох місцях уже при зачистці поверхні розкопу 1959 р., на глибині 0,8 м від хребта валу. При дальншому поглибленні було відкрито п'ять поперечних стін у зовнішній частині валу і простежено сліди від п'яти поперечних стін у внутрішній частині валу, а також виявлено залишки спільнотої поздовжньої стіни між зовнішнім і внутрішнім рядами клітей. В прирізках на зовнішньому і внутрішньо-

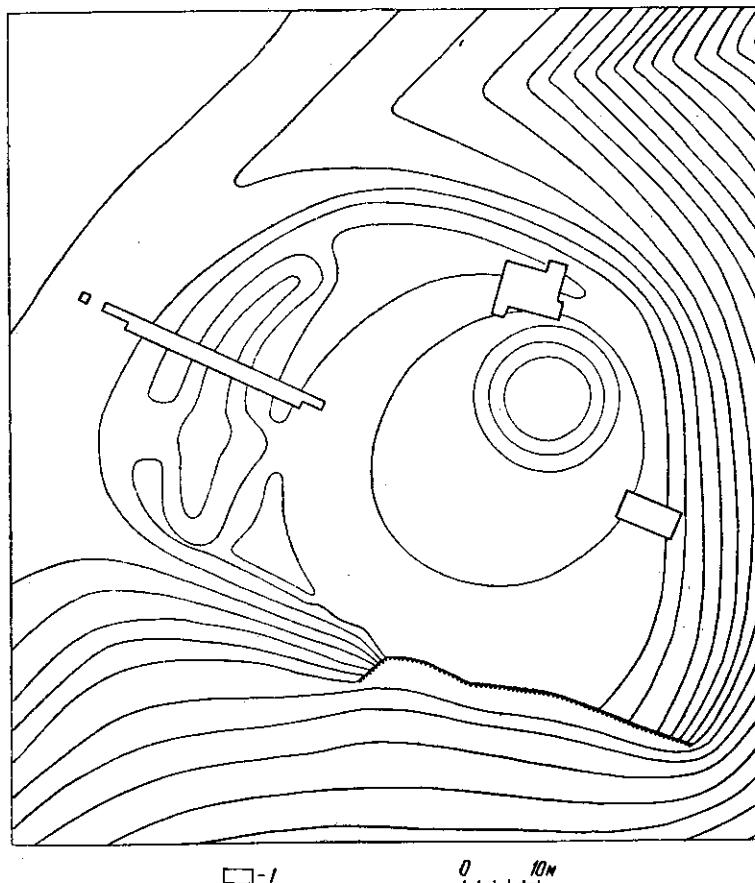

Рис. 2. План північного городища біля х. Кизивер:
I — місця розкопок.

му схилах валу було відкрито крайні поздовжні стіни клітей (рис. 3). Нижню частину клітей розкопано на дещо обмеженій площині (рис. 3, Б).

Зовнішня поздовжня стіна чітко виявилась на глибині 1,1—1,15 м нижче рівня сучасної поверхні і була відкрита на довжину 2,5 м. На цьому відрізку її перетинали дві поперечні стіни з кінцями довжиною по 0,4—0,5 м, що виходили назовні від поздовжньої стіни. На всьому відрізку стіна згнила, а місцями обгоріла. Ззовні цієї стіни знаходилась чорна земля, а зсередини — дуже твердий сірий лес, яким були забиті кліті. Глибше стіну не розкопували. Її було перерізано траншеєю уздовж східної стінки ділянки. При цьому виявилось, що нижня деревина стіни залягає під насипом валу в темно-сірій материковій глині на глибині 2,8 м від сучасної поверхні. Ззовні стіни на глибині 1,15 м починається на схилі валу під чорноземом жовта насипна глина (рис. 4).

Середню поздовжню стіну було виявлено на глибині 1,2 м від сучасної поверхні на всьому протязі ділянки на довжину 8 м. Верхня

частина стіни завалилась у внутрішній бік. На вказаній глибині вона знаходилась майже на місці, на відстані 4,3 м від зовнішньої поздовжньої стіни. Стіна простежувалась по смузі пухкої землі, насыщеної деревним тліном, волокнами гнилого дуба та вугликами. В нижній частині стіни, що збереглася до 0,5 м в початковому положенні, знаходилися куски обгорілих і гнилих деревин.

Сліди внутрішньої поздовжньої стіни були виявлені на прирізці в південно-західному куті ділянки на протязі 1,3 м, на глибині 0,8 м від сучас-

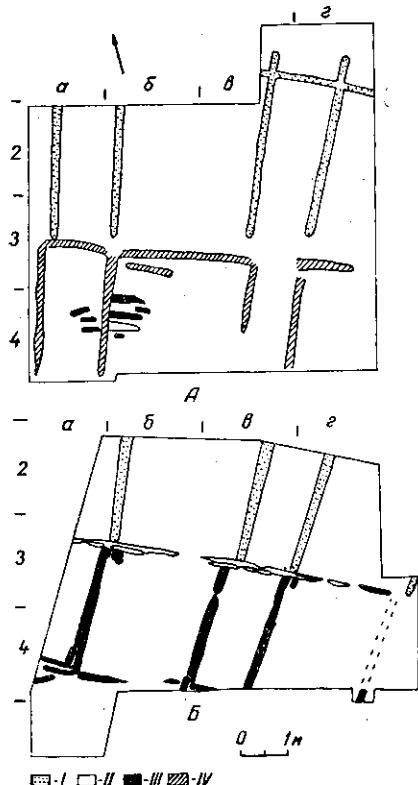

Рис. 3. Залишки клітей на ділянці I:
A — в насипу валу; B — на давній поверхні під насипом валу; I — трухляве дерево;
II — гниле дерево; III — обуглене дерево;
IV — темно-сіра пухка земля з деревною порохнею та вугликами.

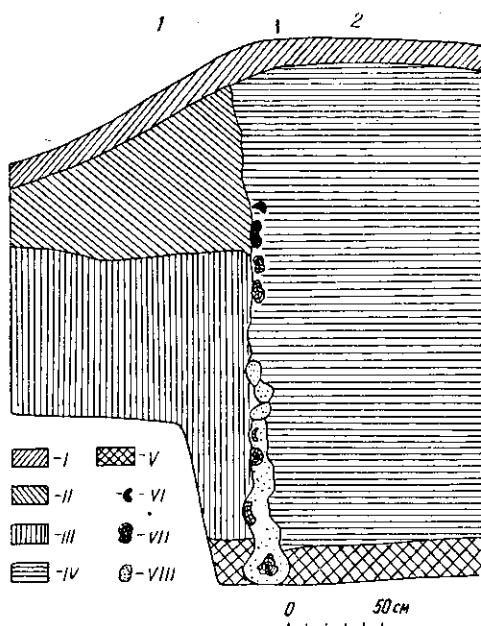

Рис. 4. Розріз зовнішньої поздовжньої стіни клітей в насипу валу на східній стінці ділянки I:
I — шар дерну; II — чорнозем з домішкою жовтої глини; III — жовта глина; IV — сірий лес;
V — темно-сіра глина (материк); VI — вугілля;
VII — гниле дерево; VIII — деревна порохня.

ної поверхні у вигляді смуги пухкої темної землі. З зовнішнього боку від неї знаходився лес, перемішаний з вугіллям і перепаленою глиною, а з боку площасти городища — жовта глина. На 0,35—0,55 м глибше були відкриті обуглені деревини від внутрішньої поздовжньої стіни, на протязі 4 м. Ця стіна знаходилась на відстані 2,8—2,9 м від середньої поздовжньої стіни.

П'ять поперечних стін зовнішнього ряду клітей чітко виявились на глибині 0,8—1,4 м від сучасної поверхні. Від цих стін залишились в сіром лесі щілини, заповнені дуже м'якою землею з деревною порохнею. В багатьох місцях від деревин збереглася гнила стрижнева частина. В такому вигляді стіни простежувались у насипу валу до самого материка, на глибину 2,2—2,6 м від сучасної поверхні (рис. 4). Понад середньою поздовжньою стіною кінці верхніх деревин цих стін обгоріли. Стіни утворювали чотири кліті двох розмірів: шириною 2,4—2,6 м і 1,1—1,2 м, які чергувалися. На ділянці знаходились дві широкі та дві вузькі кліті.

Поперечні стіни внутрішнього ряду клітей спочатку виявились у вигляді смуг пухкої темної землі, шириною 13—15 см, що виділялись на фоні неоднорідного лесу, перемішаного з вугликами і кусочками перепаленої глини (лесу). Нижче було відкрито багато вугілля і кусків згорілих деревин, що лежали в різних напрямках і утворювали суцільне скupчення вугілля. Ці залишки походять від розвалу поздовжніх і поперечних стін, а також, очевидно, від перекриття клітей. Під вугіллям знаходився здебільшого перепалений шар жовтої глини і світло-жовтого, майже білого піску, товщиною в середньому 0,3 м, що походить, очевидно, із стелі клітей. В шарі глини та піску зустрічалось також вугілля і сильно обвуглени куски деревин.

Долівка клітей з темно-сірої лесовидної землі виявилась на глибині 0,35—0,65 м від рівня, на якому було відкрито сліди поперечних стін. Її перекривав тонкий прошарок вугілля і сажі. На долівці знаходились нижні деревини поперечних стін, які обгоріли тільки зверху. Від крайньої з заходу стіни збереглося три деревини¹². Внутрішні поперечні стіни, подібно до зовнішніх, утворювали на ділянці чотири кліті двох розмірів: шириною 2,2 м і 1,1—1,15 м.

Поперечні стіни внутрішніх і зовнішніх клітей не були суцільними, а будувались кожна з окремих деревин, кінці яких закріплювались в середній поздовжній стіні. На дослідженні частині ділянки деревини з поперечних стін внутрішнього ряду клітей закріплювались в середній поздовжній стіні поруч з деревинами з поперечних стін зовнішнього ряду клітей, ліворуч від них. Кінці поперечних стін обох рядів клітей виходили в протилежні боки від поздовжньої стіни. Перед внутрішнім рядом клітей знаходився шар чистої світло-жовтої глини, товщиною 0,6—0,7 м, що понижувався відповідно з схилом валу. Ця глина була перекрита зверху землею з насипу валу.

Таким чином, на ділянці знаходилися два ряди клітей: зовнішній, засипаний лесом, і внутрішній, пустотілий. Після пожежі залишки внутрішнього ряду клітей були присипані землею. Кліті зовнішнього ряду мали довжину 4—4,3 м, ширину 2,4—2,6 м і 1,1—1,2 м; внутрішнього ряду — довжину 2,8—2,9 м, ширину 2,2 м і 1,1—1,15 м.

Ділянка II була розкопана на східному краї городища, де на поверхні не простежується слідів від валу. Ділянка мала розміри 8 м (відповерк краю городища) × 4 м. На глибині 0,32—0,7 м від сучасної поверхні була відкрита кліть зовнішнього ряду у вигляді двох поздовжніх і двох поперечних стін з гнилих дубових деревин. Кліть була заповнена твердим лесом і мала розміри 4×2,8 м. Внутрішня кліть, що згоріла, була присипана темно-сірою землею з вкрапленнями глини та вугликов. Її частково простежено на цьому рівні з боку зовнішньої кліті по різнопідвиду деревинам. В південному куті ділянки було відкрито також крайню поздовжню стіну від сусідньої зовнішньої кліті, що виходить за межі розкопу. Ця стіна частково обгоріла. Розкопками виявлено, що тут знаходилися такі ж дерево-земляні укріплення, як і на ділянці I. Дальше поглиблення ділянки не провадилося.

Траншея № 1, довжиною 32 м, шириною 2 м (на кінцях 1 м), перетинала в західній частині городища внутрішній і зовнішній вали, внутрішній рів між валами і частково зовнішній рів.

У внутрішньому валу під насипом було виявлено по одній нижній деревині від двох поздовжніх і двох поперечних стін, що утворювали кліть розміром 3 м (по ширині валу) × 0,95 м (вздовж валу; рис. 5). Ці деревини зверху обгоріли, а внизу згнили. Вони були дещо заглиблени в лесовидний чорнозем, що знаходився під насипом валу

¹² В південно-східній частині ділянки, де в 1959 р. було закладено шурф, поперечна стіна не збереглася. Нижню деревину цієї стіни нами було відкрито в зразі південної стінки розкопу (рис. 3, Б).

(рис. 6, Б). В багатьох місцях над нижніми деревинами стін простежувались обвуглені і трухляві куски від інших нижніх деревин, які краще збереглись в поздовжніх стінах (на висоту до 0,7 м) і дещо завалились в бік площастики городища. На долівці кліті знаходився шар жовтої глини, товщиною 0,2—0,3 м, перепаленої до червоного вздовж згорілих стін. Цей шар було перекрито прошарком вугілля, товщиною 5—7 см, над яким знаходилось скучення сильно перепаленої глини з обвугленими кусками деревин. Ця глина залягала нерівним шаром, товщиною в середньому 0,5—0,6 м. На дослідженій частині валу кліті спочатку були пустотілими; під час пожежі вони заповнились внизу

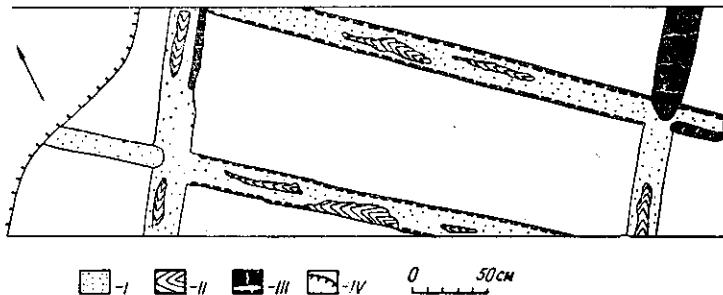

Рис. 5. Залишки клітей під внутрішнім валом в траншеї № 1:
I — дерев'яна порохня; II — гвіде дерево; III — обвуглене дерево; IV — обшивки стінки рову.

глиною, що знаходилась, очевидно, на їх стелі. Шар жовтої глини, товщиною в середньому 0,4—0,5 м, продовжувався на 3,5—4 м у внутрішній бік від кліті.

Після пожежі на місці згорілого ряду клітей було насипано вал з сірої землі з вкрапленнями та прошарками жовтої глини, вугликів, попелу. Вал дуже розсунувся і зберігся на висоту 2,2 м.

На відстані 0,8 м у внутрішній бік від кліті знаходилась яма, діаметром 1,3 м, глибиною 2 м від рівня давньої поверхні. Вона була засипана сірою землею з вкрапленнями дубових вугликів і жовтою глиною. В ямі знаходились дрібні уламки жорен, камені і кілька уламків древньоруської кераміки. Яма одночасна з клітями.

На відстані 0,9 м перед зовнішньою стіною ряду клітей починається рів, глибиною 1,50—1,55 м, ширину 7 м, з майже прямими стінками і горизонтальним дном. Стінки рову, викопаного в материковій глині, місцями трохи обвалились. Рів був заповнений чорною та сірою землею з вкрапленнями та прошарками жовтої глини. По краях на дні рову знаходився тонкий прошарок трухлявого дерева (дуб), переміщеного по внутрішньому краю рову з вугіллям.

Ряд пустотілих клітей був присипаний із зовнішнього боку землею. В південній частині траншеї на відрізку між зовнішньою стіною і ровом початковий насип, що складався з темно-сірого лесу з вкрапленнями жовтої глини, зберігся на висоту 0,7 м. Виходячи з того, що в цьому місці стінка рову виявилася вище давньої поверхні, причому вона утворює в профілі вертикальну лінію, що відмежовує насипний ґрунт від заповнення рову, присипка клітей скріплювалась з зовнішнього боку дерев'яною стіною. Ця стіна, судячи з прямої стінки рову, починалась біля самого дна рову і не тільки скріплювала присипку клітей, що знаходилась вище, а й зберігала материкові стінки рову від обвалів. Спочатку у внутрішньому валу дерево-земляні укріплення мали ширину в середньому 4,4 м (разом із стінами).

Розкопками зовнішнього валу встановлено, що він також має два будівельних періоди. Траншею був перерізаний ряд зрубних клітей

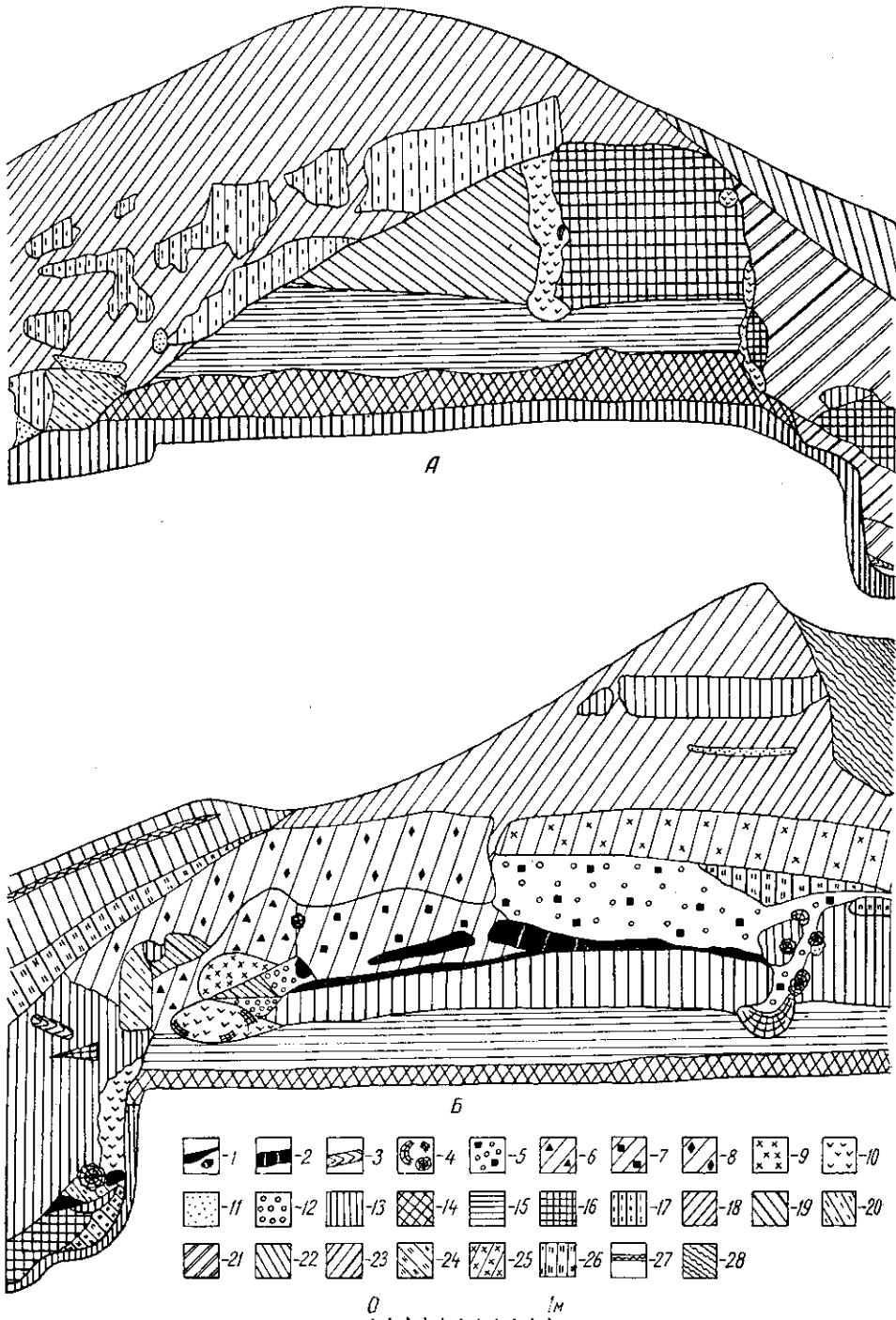

Рис. 6. Розріз зовнішнього (А) та внутрішнього (Б) валів з залишками клітей на лівійній стінці траншеї № 1:

1 — вугілля; 2 — оббурглене дерево; 3 — гниле дерево; 4 — торці гнилого та обгорілого дерева; 5 — перепалена глина з вугіллям; 6 — сіра земля з вугіллям і домішкою жовтої глини; 7 — сіра земля, насичена вугіллям і кусочками перепаленої глини; 8 — сіра земля, насичена жовтою глиною і кусочками вугілля; 9 — м'яка земля з вугіллям; 10 — м'яка земля з домішкою дерев'яної порохі; 11 — попіл; 12 — перепалена глина; 13 — жовта глина; 14 — сіро-жовта глина; 15 — древній лесовидний чорнозем; 16 — чорнозем; 17 — жовта глина з домішкою сірої землі; 18 — сіра земля з вкрапленнями жовтої глини; 19 — темно-сіра земля; 20 — м'яка сіра земля; 21 — темно-сіра земля, насичена вкрапленнями жовтої глини; 22 — м'яка сіра земля з вкрапленнями жовтої глини; 23 — темно-жовтий лес; 24 — сіра земля, насичена вкрапленнями жовтої глини; 25 — сіра земля з вкрапленнями кусочків перепаленої глини та вугліків; 26 — жовта глина з сірою землею; 27 — прошарок вугілля і перепаленої глини; 28 — заповнення окопу часів Великої Вітчизняної війни.

першого будівельного періоду, що примикають одна до одної уздовж валу. Кліті будувались з дубових деревин і були засипані землею. Від них збереглися дві трухляві поздовжні стіни на відстані 1,2 м одна від одної, з яких внутрішня стіна знаходилась на самому краю рову. На площі траншеї були виявлені також сліди поперечної стіни, що розділяє в ряду дві суміжні кліті. Поперечна стіна повністю згнила, її напрямок добре простежувався по лінії, що розмежувала два різно-рідні ґрунти землі, якими були засипані кліті. На різній глибині від стіни збереглися гнилі кінці деревин в місцях, де вони перехрещувались з поздовжніми стінами. Одна з клітей (північна), відкрита на ширину 1,5 м, друга (південна) — на ширину 0,4 м. Кліті будувались на лесовидному чорноземі і були засипані: північна — чорною землею, півдenna — жовтою глиною, перемішаною з сірим лесом. Засипка обох клітей збереглася на висоту 0,8—0,95 м від рівня поверхні, на якій стояли кліті. На таку ж висоту збереглась і зовнішня поздовжня стіна у вигляді смуги порохні і місцями гnilого дерева. Внутрішня поздовжня стіна південної кліті завалилась у верхній частині разом з засипкою у рів. Ця стіна на відрізку обох клітей збереглася на 0,5 м нижче давньої поверхні на стінці рову до того місця, де у вертикальній стінці рову є виступ (шириною 0,5—0,55 м). Можливо, що на цьому краю рову внутрішня стіна дерев'яних конструкцій валу скріпляла стінки рову лише у верхній частині.

З зовнішнього боку ряд зрубних конструкцій був присипаний землею у вигляді схилу валу, шириною 1,4 м по основі. При цьому давня поверхня перед валом була зрізана на 0,9 м і ґрунт був використаний для насипу. В поглиблений частині краю валу був підрізаний відповідно з його схилом, що збільшувало на 0,9 м висоту валу і на 1,1—1,3 м його ширину. Загальна ширина валу разом з дерево-земляними конструкціями становила близько 4 м (рис. 6, А).

Біля самого краю валу, на заглиблений площині, знаходились господарські ями, з яких дві, що розташувались поряд, були відкриті траншеєю. Обидві ями продовжувались під протилежні стінки траншеї і в цій частині залишались нерозкопаними. Північна яма діаметром 1,4 м мала глибину 0,8 м, південна — діаметром 1,2 м була заглиблена на 1,6 м нижче поверхні площини. Ями були заповнені сірою землею, перемішаною з попелом, вугліками соснового, вербового і частково дубового дерева і кусочками перепаленої глини. В заповненні знаходилось кілька дрібних уламків стінок древньоруської кераміки та уламки жорнових каменів.

В другому будівельному періоді на відстані 4,5 м перед валом було викопано рів, а початковий вал досипано з зовнішнього боку і зверху¹³. Зовнішній рів, на відміну від внутрішнього, має в поперечному розрізі не горизонтальне, а гостре дно. Максимальна глибина рову становить 4,3 м від рівня давньої поверхні (на 4 м нижче сучасної поверхні). Траншею була розкопана внутрішня частина рову шириною 4,8 м. Для дослідження зовнішнього краю рову на відстані 2,3 м від кінця траншеї було закладено шурф, який виявив на глибині 2,6 м зовнішню стінку рову. Напрямок цієї стінки, відкритої в траншеї і в шурфі, показує, що вона була досить пологою (11—15°), в той час, як внутрішня стінка рову значно крутіша (близько 45°). Судячи з нахилу зовнішньої стінки рову, а також з розмірів заглиблення, що збереглося на місці рову, останній мав ширину 15—16 м. Ширина валу становила 8,4 м.

¹³ Можливо, що невеликий рів перед зовнішнім валом знаходився і раніше. Не виключенiem є й те, що в другому будівельному періоді, при збільшенні насипу внутрішнього і зовнішнього валів, залишки стін, що стояли на обох краях внутрішнього рову, були присипані з боку рову землею. Це зберігало земляні вали від сповзання у внутрішній рів. Терасовидна площаадка на зовнішньому схилі внутрішнього валу, про яку згадувалось вище, також, очевидно, призначалася для цієї мети.

В конструктивному відношенні відкриті на городищі кліті належать до типу укріплень, який мав велике поширення в Київській Русі. Чергування в одному ряді вузьких і широких клітей відповідає такому конструктивному типу, коли кожна широка кліть являла собою окремий зруб, поставлений один біля одного через невеликі проміжки, в які виходили зрублені «в обло» кінці деревин поздовжніх стін двох суміжних клітей. В окремих випадках для надання більшої стійкості конструкції дві суміжні кліті могли мати в поздовжніх стінах по кілька спільніх деревин. Погана збереженість дерева і незначні масштаби розкопок не дали можливості виявити проміжки між поздовжніми стінами клітей на ділянці I і в траншеї № 1. Однак на ділянці II вдалося простежити, що кінці деревин від зовнішніх поздовжніх стін двох суміжних клітей виходили на кутах у проміжок між ними, утворюючи вузьку кліть.

Проведені на городищі дослідження вказують на те, що по його краю знаходився один ряд укріплень, відомих з древньоруського літопису під назвою городень¹⁴, які складались з двох конструктивно з'язаних між собою клітей: зовнішньої і внутрішньої. На північному, східному і південному краях городища розміри городень впоперек ряду становили 7 м (4—4,3 м — зовнішня кліть і 2,8—3 м — внутрішня), вздовж ряду — в середньому 2,5 м (2,4—2,8 м — зовнішня кліть і 2,2 м — внутрішня). Городні розташовувались в ряду на відстані 1,1—1,2 м одна від одної (рис. 7 а, б). Із західної, напільної сторони на внутрішньому краю рову городні мали ширину близько 4 м (3 м — внутрішня кліть і 0,9 м — зовнішня; рис. 7 с, г). Внутрішні кліті городень по периметру площинки городища залишались пустотілими, а зовнішні — були засипані лесом. У зовнішньому валу знаходився один ряд засипаних землею клітей (рис. 7, д, е). В усіх випадках нижня деревина по перечних стін клітей перекривала нижню деревину поздовжніх стін.

* * *

Серед південних городищ незначні розвідкові дослідження проводились на площинці мисового городища, а також на спільному для обох городищ валу.

На площинці мисового городища в його північно-західній частині, на відстані 6 м від яру було закладено траншею, розміром 9×15 м, орієнтовану з південного заходу на північний схід (рис. 1). В північно-східному кінці траншеї на глибині 0,5—0,6 м було виявлено скучення перепаленої глини, яка походить, очевидно, від поруйнованої печі. Південно-західний кінець траншеї перерізав напівземлянку, у зв'язку з чим траншею в цьому місці було пошиreno на північ. Від напівземлянки відкрито північний куток і дві стіни у довжину на 3,6 і 2 м. Південна частина напівземлянки залишилась за межами траншеї. Напівземлянка заглиблена на 1,2 м від сучасної поверхні. Стіни збереглися в материковому лесі на висоту 0,3 м. У відкритому кутку знаходився обгорілий дубовий стовп, що зберігся на висоту 12 см над долівкою. В заглиблений нижній частині стовп згинув. Уздовж стін і на

¹⁴ Древньоруський термін «городня» в спеціальній літературі не має повного визначення. Більшість дослідників відносить цей термін до кожної зрубної кліті, засипаної землею (див. П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА, № 52, М., 1956, стор. 123). П. О. Раппопорт, аналізуючи літописні відомості, приходить до висновку, що городня в древній Русі означала певну конструктивну ланку в оборонній стіні, причому не обов'язково засипану землею (П. А. Раппопорт, вказ. праця, стор. 123). Виходячи з цього, археологічними відповідниками городень, на нашу думку, слід вважати, насамперед, окремі вузли зрубних конструкцій, що складаються з двох і більше взаємоз'язаних клітей.

долівці лежало багато кусків обвуглених дубових деревин від згорілих стін і, очевидно, перекриття. Печі не виявлено. Вона, можливо, залишилась в нерозкопаній частині. В заповненні напівземлянки знаходились уламки древньоруської кераміки. Культурний шар в траншеї мав товщину 0,9 м.

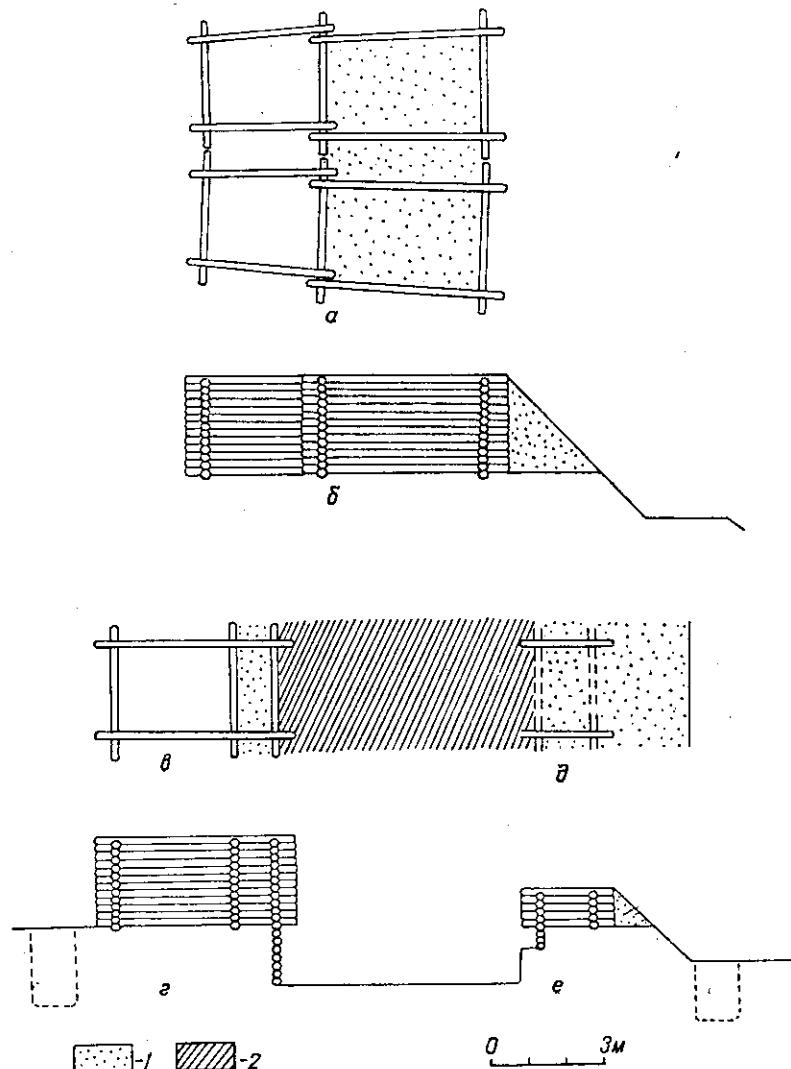

Рис. 7. Реконструкція нижньої частини укріплень першого будівельного періоду на ділянці I (а, б) і в траншеї № 1 (в—е).

План і профіль: 1 — насип валу, 2 — рів.

На відстані 6—7 м на північний захід від напівземлянки на краю площасти було розчищено дві господарські ями, викопані в лесовидному суглинку і заповнені чорною землею. Віддаленість між ямами — 1,2 м, глибина їх — 1,2 і 1,4 м, діаметр у верхній частині — 1,3 м. Ями донизу звужувалися і мали сферичне в профілі дно. В заповненні ям знаходились уламки кераміки, а також тваринні кістки. В одній з ям, крім того, знайдено кілька кусків ошлакованої печини та залізні шлаки. Всі знахідки потрапили до заповнення ям з культурного шару. На південному відрізку валу на відстані 15 м від в'їзду (рис. 1) була за кладена впоперек траншея ($7 \times 1,8$ м). Вона була заглиблена на 0,9—

1,2 м. В дослідженій частині вал насипано з твердої жовтої глини з вкрапленнями дрібних вугликів дубового дерева. Оскільки глина в насыпі валу дуже засохла, дальнє поглибління траншеї не провадилося. Для дослідження зовнішнього схилу валу і прилеглої до нього площаці було закладено на лінії траншеї три шурфи¹⁵. Два крайніх шурфи показали, що на прилеглій ззовні до валу площаці в культурному шарі товщиною 1,1—1,4 м значну частину займає насыпний ґрунт (глина і лес). Останній утворився як під час спорудження валу, так і внаслідок сповзання його насыпі. Стратиграфія шурфів показує, що на площаці знаходяться два насыпних шари, кожний з яких утворився після пожежі. Ці дані свідчать про те, що вал має два будівельних періоди. Стає зрозумілим, що дрібне вугілля, відкрите траншеєю в валу, потрапило до нього разом з насыпною глиною в другий будівельний період. Великі розміри валу, як і досить крутий його схил з боку рову, також переконують у тому, що вал споруджено не за один раз.

Шурфами встановлено, що площацка була заселена, оскільки в культурному шарі зустрічалося багато уламків древньоруської кераміки.

На посаді, на відстані 100—120 м на південний схід від дослідженого валу, на краю обриву до ріки було закладено дві траншеї, довжиною 6 і 8 м, шириною 1,6 м, що знаходились за 14 м одна від одної¹⁶. В траншеях було виявлено багато уламків древньоруської кераміки, в них зустрічалися також кусочки перепаленої глини і тваринні кістки. В одній траншеї було виявлено перепалену глину, що походить, очевидно, від розвалу печі; друга траншея частково перерізала яму з обвугленим зерном жита і пшениці. Товщина культурного шару в траншеях становила 0,8—1,3 м.

* * *

Характеристику речових знахідок і датування досліджених комплексів почнемо з північного городища. На цьому городищі на ділянках I, II і в насыпі валів в траншеї № 1 було знайдено по кілька десятків дрібних уламків древньоруської кераміки, а з інших виробів — наконечник стріли (рис. 8, 2), два цвяхи (ділянка II), ніж (рис. 8, 1), залізне кільце і уламки сильно заржавленого і обгорілого залізного виробу (траншея № 1). Залізне кільце, що служило накладкою в якомусь предметі, було знайдено серед вугілля в згорілій кліті (рис. 8, 9). Тут же знаходився загаданий залізний виріб, що розпався на дрібні уламки. Судячи з уламків, що краще збереглися (рис. 8, 3), вони походять, очевидно, від однолезового меча.

Керамічний матеріал, виявлений на городищі, розподіляється на дві основні групи. До першої групи належать уламки горщиків з потовщеннями зовні манжетоподібними вінцями. Ця група кераміки добре відома з розкопок городищ в х. Миклашевському і с. Воїнська Гребля, що знаходилися в районі гирла Сули. Вона датується X—XI ст. Друга група кераміки має вінця із загнутим досередини валикоподібним краєм і відноситься до XII—XIII ст.

В насыпі валу, що перекриває згорілі кліті і відноситься до другого будівельного періоду, знаходилась кераміка обох груп, причому

¹⁵ Шурф № 1 був прокопаний на відстані 2,8 м від траншеї на глибину лише 0,9 м, оскільки в ньому знаходилась дуже тверда глина з насыпі валу. Шурф № 2 (на відстані 11,5 м від траншеї) та шурф № 3 (на відстані 18 м від траншеї) були прокопані до материкового темно-сірого лесу.

¹⁶ Траншеї було закладено, судячи з підйомного матеріалу, на самому південніо-східному краю посаду. Основна площа посаду (на північний захід від городища) була в той час засіяна. Вона розташована далі від ріки і їй не загрожує руйнування в найближчий час.

кераміки другої групи було в два-три рази менше, ніж першої групи. Це свідчить про те, що вал на місці згорілих пустотілих клітей було насипано в той час, коли на городищі вже існував культурний шар XII ст. Судячи з нечисленності знахідок кераміки другої групи в насипу валу, останній було споруджено через недовгий час після появи цієї кераміки, лесь в першій половині чи в середині XII ст. Тоді ж було

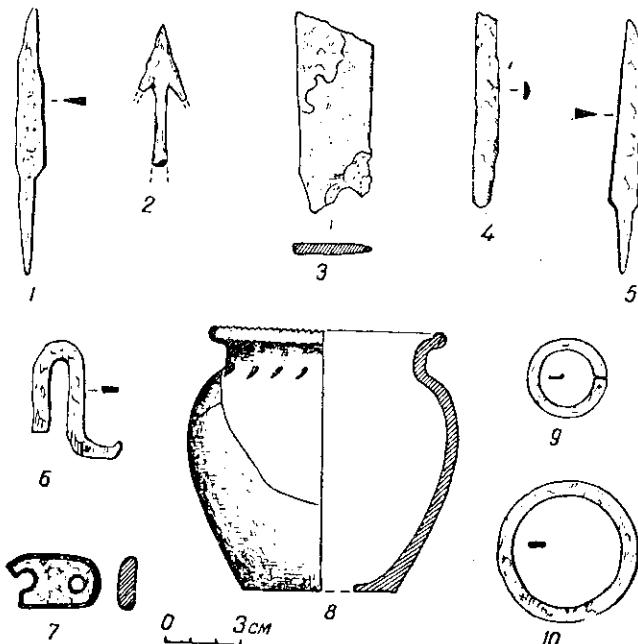

Рис. 8. Речі з Кизиверських городищ:

1, 5 — ножі; 2 — стріла; 3 — уламок меча; 4 — уламок обруча;
6 — вушко від відра; 7 — кістяна накладка; 8 — горщик; 9, 10 —
кільця.

збільшено зовнішній вал і викопано перед ним (а може, розширено) зовнішній рів, що підтверджується знахідкою під спорудженим вдруге насипом цього валу (біля ям) фрагментованого горщика XII ст. (рис. 8, 8).

В початковому насипу зовнішнього і внутрішнього валів, а також в шарі ґрунту під ними знахідок для датування першого будівельного періоду городища не виявлено.

В господарській ямі перед кліттю в траншеї № 1 і при розчистці долівки внутрішнього ряду клітей на ділянці I було знайдено кілька уламків вінець горщиків першої групи. На долівці внутрішнього ряду клітей на ділянці I знаходились три уламки стінок горщиків, дві з яких можна віднести до першої, а одну — до другої керамічних груп. Кліті згоріли, очевидно, на початку XII ст.

Таким чином, укріплення першого будівельного періоду пов'язуються з керамікою першої групи (Х—XI ст.). Виникнення городища слід віднести на кінець Х ст., коли по р. Сулі, судячи з літопису, були побудовані фортеці для захисту південних кордонів Київської Русі від набігів кочівників.

На південному городищі та на посаді керамічний матеріал представлений схарактеризованими вище двома групами. Але на відміну від північного городища, культурний шар на цих частинах дуже густо насичений керамікою. В траншеях на посаді з залізних речей знайдено вушко від відерця (рис. 8, 6), уламок обруча (рис. 8, 4), ножик

(рис. 8, 5), залізне кільце (рис. 8, 10). В насипу південного валу на глибині 0,3 м було знайдено фрагментовану кістяну пластинку з двома дірками (рис. 8, 7). Вище вказувалось, що на прилеглій до південного валу площині було виявлено два насипних шари глини, які походять з насипу валу і утворилися після пожежі. В нижньому шарі насипної глини і на давній поверхні під нею знайдено кілька уламків вінець Х—XI ст. Вище знаходилась кераміка Х—XI і XII—XIII ст., причому кераміки XII—XIII ст. було значно більше. Ця стратиграфія свідчить про те, що вал було споруджено не пізніше XI ст. Напівземлянка, що загинула від пожежі, і обидві ями, відкриті на південному городищі, відносяться до XII—XIII ст.

* * *

Попередні дослідження древньоруських городищ біля х. Кизивер свідчать про те, що вони утворювали комплекс відмінних за своїм призначенням укріплених частин, об'єднаних спільним посадом в один населений пункт. Незначні масштаби розкопок не дали матеріалів для характеристики окремих складових частин і населеного пункту в цілому. Проведені дослідження дозволяють скласти певне уявлення лише про північне городище, оскільки виявлені на ньому дерево-земляні споруди дають змогу визначити його місце серед інших укріплених пунктів. Як відомо, на більшості древньоруських городищ кліті становили дерев'яний каркас валу, тобто вони були засипані землею. На Кизиверському городищі, як вже вказувалось, тільки зовнішній ряд клітей було засипано землею, а внутрішній ряд клітей залишився пустотілим. Подібні укріплення було виявлено на Райковецькому та Миклашевському городищах, де також тільки зовнішній ряд клітей знаходився в насипу валу. В пустотілих клітіях Райковецького городища (до цього ж типу належить також Колодяжинське городище) знаходились житла з господарськими приміщеннями. Що ж до Кизиверського та Миклашевського городищ, то в їх пустотілих клітіях ознак жител не виявлено. На цих городищах, судячи з культурного шару, проживало дуже мало населення. Отже, подібним до Кизиверського городища виявляється лише Миклашевське городище¹⁷. Обидва вони належать до нового, раніше невідомого типу городищ. Своєрідність цих городищ слід поясннювати тим, що вони були, насамперед, прикордонними фортецями. Про це свідчать їх міцні оборонні споруди. Наявність клітей в обох рядах укріплень, що оточують з напільного боку Кизиверське городище, потрійні ряди клітей на Миклашевському городищі — це такі оборонні споруди, які перевершують за своєю міцністю укріплення багатьох древньоруських міст. Яма, що знаходиться в північно-східній частині Кизиверського городища, призначалась, безсумнівно, для зберігання води на випадок облоги фортеці. Ця яма, як вказувалося вище, має діаметр 20 м і збереглася на глибину 3,3 м. Кілька років тому вона була значно засипана¹⁸. Судячи з крутых стінок, яма спочатку була досить глибокою. Вона була викопана в материковій глині і могла зберігати талу й дощову воду, що стікала до неї, на протязі цілого року¹⁹.

¹⁷ М. П. Кучера, Древньоруське городище в х. Миклашевському, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 90—109.

¹⁸ В яму скидали тварин, що загинули під час епідемії.

¹⁹ Сучасна поверхня площинки городища понижується з усіх боків до ями. Подібний нахил в бік ями площинка мала і в древньоруський час. Як уже згадувалось, по краю площинки, перед кліттями, знаходився шар насипної глини, що понижувався до її середини. Оточена кільцем укріплень і перекрита суглинковим ґрунтом, площинка городища дійсно повинна була мати місце для збирання води в дощові пори року.

Якщо північне городище має всі ознаки фортеці, притому загальнодержавного характеру, то південне городище, на якому провадились часткові дослідження, належить до зовсім іншої категорії укріплень. Воно було не круглим в плані, а трикутним, тобто зберігало природну форму мису; це городище в фортифікаційному відношенні мало другорядне значення і було придатним лише для пасивної оборони; його виникнення пов'язане з спорудженням зовнішньої лінії укріплень сусіднього городища, чим пояснюється також знаходження рову не з зовнішнього, а з внутрішнього боку валу. Забудованість площасти городища, наявність на ньому залізних шлаків та ошлакованої печини свідчить про те, що воно мало, насамперед, господарсько-виробниче призначення. Звідси по ярах був зручніший і більш короткий хід до ріки, ніж з північного городища. Можливо, що на ньому знаходилось ремісниче господарство феодальної вотчини²⁰. Про характер сусіднього південного городища, зрізаного рікою, судити важко. Воно могло бути центром феодальної вотчини²¹.

В цілому населений пункт, судячи з численності амфорної кераміки, що зустрічається в підйомному матеріалі на посаді, мав значні торговельні зносини. За розмірами території і системою оборонних споруд він виділяється серед звичайних укріплених пунктів древньої Русі. Можливо, що в даному випадку мameo справу з поселенням міського типу. Остаточне вирішення цього питання залежить від дальших розкопок.

Близькою аналогією до Кизиверського комплексу пам'яток можуть бути Городські городища на р. Тетереві (Житомирщина). Тут на відстані 0,5 км від першого городища (так званий Вал) знаходяться поруч два інші городища (так звані Червона гора і Мале городище). Територія між ними була зайнита посадом. Дослідження на першому і третьому (Малому) городищах показали, що вони належать до зовсім різних типів. На третьому городищі вся площастика була забудована; вал, що знаходився з напільного боку, був насипаний із землі²². Перше городище, судячи з дерево-земляних укріплень з кліттями, належало до типу Райковецького городища²³. На великому городищі Червона гора культурний шар пошкоджений сучасними будівлями. Виявлені тут залізоробні горни вказують, що це городище мало важливе господарсько-виробниче призначення²⁴.

Городські городища утворювали разом з посадом великий населений пункт. Розкопки підтвердили, що за характером матеріальної культури древній Городськ може вважатись містом.

Древньоруські населені пункти з кількома городищами відомі і в інших місцях північної частини Правобережної України (Коростень, Іванків, городища на р. Случі)²⁵. Однак розкопки на них не провадилися.

П. М. Третьяков вважає, що ці городища були древлянськими «градами» — садибами древлянських князів та вельмож і в їх гнізду-

²⁰ В усякому разі, це городище не могло бути фортецею, аналогічною північному городищу, оскільки дві фортеці в одному населеному пункті були не доцільні.

²¹ Судячи з залишків валу, це городище мало не круглу форму. Цілком зрозуміло, що у випадку потреби обидва південні городища могли використовуватись і як фортеці.

²² Р. И. Выезжев, Раскопки «Малого городища» летописного Городеска, КСИА, вып. 10, К., 1960, стор. 124—135; М. Ю. Брайчевский, Розкопки на Третьому Городському городищі, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 187—196.

²³ В. К. Гончаров, Розкопки древнього Городська, АП УРСР, т. III, стор. 182—186.

²⁴ М. Л. Макаревич, Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 173—174.

²⁵ П. Н. Третьяков, Древлянские «грады», Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, Зб. ст., М., 1952, стор. 64—68.

ванні вбачає традиції родоплемінних відносин²⁶. З історичної точки зору такий погляд цілком логічний. Проте з існуючих в Городську городищ інші дослідники відносять до древлянських часів лише Мале городище²⁷. Цей погляд ґрунтуються на матеріалах розкопок. Досліджені в Кизивері городища також хронологічно пізніші, ніж древлянські «гради». Вони виникли в умовах, коли у східних слов'ян існували класове суспільство і єдина древньоруська державність. Очевидно, гнізда городищ не слід розглядати лише як просту арифметичну суму. Заслуговує на увагу питання диференціації цих городищ за їх функціональними особливостями.

Населені пункти з кількох городищ становлять окрему категорію археологічних пам'яток. Вивчення цих населених пунктів повинно провадитись шляхом виявлення специфічних особливостей кожного з їх компонентів. Це дасть можливість розглядати складну систему древньоруських суспільних відносин в їх конкретному взаємозв'язку. Значення поселень Кизиверського типу зумовлюється ще й тим, що вони являють собою окремий варіант походження древньоруського міста.

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЕРУССКИЕ ГОРОДИЩА У ХУТОРА КИЗИВЕР

Резюме

У х. Кизивер, Градижского района, Полтавской области, на высоком правом берегу р. Сулы имеются остатки трех городищ: северного и двух южных.

На северном городище были исследованы сложные оборонительные сооружения из дубовых городен, пустотельные клети которых, выходившие внутрь городища, не имеют признаков жилого назначения. Аналогичный характер имели укрепления Миклашевского городища в низовьях Сулы, исследовавшегося автором в 1958—1959 гг. Оба эти памятника относятся к новому, ранее неизвестному типу городищ — государственным крепостям, построенным на южной границе Киевской Руси в конце X в.

Раскопки на сохранившемся южном городище показали, что оно существовало уже в XI в. Его глиняный вал был укреплен после одного из пожаров. Это городище, отличающееся от северного городища своей формой и устройством, имело хозяйственно-производственное назначение и должно было входить в состав феодальной вотчины. Все три городища вместе с общим посадом образовывали единый населенный пункт, существовавший с X по XIII в.

Исследования в х. Кизивер дают основание заключить, что древнерусские памятники, состоящие из комплекса городищ, нельзя рассматривать как простую арифметическую сумму. Изучение подобных памятников должно идти по пути установления функциональных особенностей каждого из их компонентов, различия между которыми должны найти объяснение в сложности социально-экономической структуры древнерусского феодального общества.

²⁶ П. Н. Третьяков, вказ. праця, стор. 67, 68.

²⁷ Р. И. Выезжев, вказ. праця, стор. 135.